

LA INQUISICIÓ I ELS MORISCOS A LA SERRA D'ESPADÀ

Vicent Gil Vicent

Artana, 15 d'octubre de 1999

En algun altre lloc he escrit que tota obra d'història és, en certa manera, una obra d'història contemporània. L'afirmació possiblement de cop provoqe perplexitat. És difícil imaginar que les aventures i desventures d'un grapat de moriscos de la Serra d'Espadà del segle XVI puguin ser objecte d'una lectura que d'alguna manera siga possible qualificar de contemporània. Però em pareix evident que qualsevol treball històric reflecteix tant la imatge dels fets que estudia com les preocupacions actuals de tots els que avui estem ací en aquestes jornades sobre el món àrab.

El món que coneix en 1568 Najar, un alfaquí d'ací, d'Artana, és el mateix món d'intolerància i xenofòbia que descobreixen en 1999 milers de Saïds quan decideixen abandonar el Magrib i mamprendre l'aventura d'emigrar a través de l'estret.

Fa molts anys vaig llegir els al·legats dels diputats valencians en les Corts de Cadis. En ells culpaven de tots (o de quasi tots) els mals de la societat del seu temps a l'expulsió dels moriscos. Des de llavors m'han interessat els "nous convertits de moros" valencians. M'han preocupat (i em preocupa) també la visió variable que la societat valenciana ha tingut des seus antecedents musulmans, especialment mudèjars i moriscos.

Des del segle XVI fins a l'actualitat la interpretació de la nostra minoria islàmica s'ha debatut entre la moriscofobia i la moriscofilia. A pesar que alguns autors hagin destacat la convivència pacífica entre cristians vells i moriscos, el posicionament de la societat cristiana dominant enfront de la morisca minoritària era com a mínim de distanciament, quan no francament hostil. El morisc era, com poc, distint, un element estrany en la societat valenciana, residu de la conquesta.

Si els propagandistes antimusulmans dels segles XV, XVI i començaments del XVII, com Alonso d'Espina, Martín García, Carbonell, Bleda o Aznar de Cardona, reflectien l'opinió general de la societat cristiana, esta era d'una hostilitat i menyspreu manifest.

L'any 1502 es va editar la traducció llatina de "Reprovació de la secta mahomètica". Cent anys després de l'expulsió dels moriscos, l'erudit barceloní Pere Serra va escriure una "Història Eclesiàstica de Catalunya". Es aquesta una historia de prodigis i miracles on trobem moriscos valencians. Tant la "Reprovació" com la "Història Eclesiàstica", són plenes de desqualificacions, que més que convèncer busquen provocar un sentiment de rebuig envers l'islam. El musulmà és mal agricultor, fluix, poc treballador, en excés amic de borines i sambres, ple de "fatuïtats i mentides", polígam, no coneixia el celibat, es casava molt jove i per això es reproduïa molt més ràpidament que el cristià. No diguem res de la seua forma de menjar. I per si mancava algo, a més és lladre i actua amb inhumanitat, infàmia i fúria diabòlica.

Aquestes desqualificacions i opinions del segle XVI i XVII recorden certs arguments racistes contemporanis, que rebroten cada dia entre nosaltres.

Ahir com avui, els arguments antimusulmans eren i són, amb tota seguretat, tòpics interessats que magnifiquen i deformen certs aspectes de la realitat amb un fi propagandístic.

No hi ha dubte que els moriscos tenien també els seus defensors, els més importants dels quals eren els seus propis senyors. Però tampoc no cap dubte que estos defensors (com, en l'àmbit territorial que ens trobem, el Duc de Cardona) no eren del tot equànimes i desinteressats. Per ells els moriscos eren, abans que res, subjectes d'explotació i la seua condició de musulmans en precari els facilitava un xantatge permanent que van saber utilitzar molt bé.

Abans, però sobretot després de l'expulsió, el morisc era també l'enemic exterior. En el segle XVI la presència habitual de naus barbaresques enfront de les costes, a vegades comandades per arrais renegats i amb tripulacions entre les quals es comptaven sovint moriscos valencians que havien fugit al nord d'Àfrica, va ser una preocupació constant. Després de 1609 els musulmans van continuar representant durant dos segles aquest mateix perill exterior. Algunes de les comèdies representades amb èxit als teatres valencians de set-cents narraven històries relatives a aquestes malifetes de pirates, la qual cosa ratifica la permanència d'aquest sentiment hostil.

Un canvi substancial d'esta percepció va tindre lloc, no obstant això, en el segle XIX. El romanticisme va posar de moda en tot Europa el gust per l'oriental i de forma lenta (però, sobretot, poc estudiada) va anar canviant la valoració de l'element musulmà en la història valenciana. Ja en els gravats que Gustau Doré va fer per a il·lustrar l'obra de Davillier els valencians apareixen (Àfrica comença en els Pirineus) com uns negroides malcarats, bruts i violents.

Ningú que sàpiga, es va irritar davant de tant de menyspreu. És més, si volem intentar recompondre amb algunes poques peces del trencaclosques aquest canvi de percepció, pareix que entre alguns sectors intel·lectuals va ser fins i tot ben rebut.

Si repassem, per exemple, aquella narració de violència hortolana que és "La Barraca" de Blasco Ibáñez, podem observar com en innumerables passatges se'ns insisteix en els antecedents moruns (en l'aspecte físic, en la indumentària, en la saviesa agrària) dels nostres llauradors. Aproximadament per les mateixes dates Bellver i del Cacho publicaven a Castelló de la Plana una extensa obra en què pretenien demostrar el paper fonamental de l'element musulmà en l'agricultura de la província. Els pèssims agricultors que ens descrivia el pare Bleda al començament del XVII s'havien convertit, tres segles després, en agricultors dotats d'una perícia sense igual.

D'aquest canvi de percepció derivarien algunes interpretacions catastrofistes de les conseqüències de l'expulsió dels moriscos que parteixen de la base que tots els coneixements agrícoles eren monopoli musulmà.

Darrere de tot açò hi havia, entre altres, una motivació política. Podrien rastrejar-se els orígens, encara confusos, d'un criollisme valencianista que, en un intent de menysprear o ocultar l'element català en la formació del poble valencià, preferia un africanisme militant. Però també, i sobretot, una valoració negativa de la decisió presa per Felip III i els seus ministres, d'expulsar els moriscos espanyols. Per als liberals progressistes aquella havia estat una decisió fanàtica i intransigent pròpia de "l'Espanya negra de la clerecia i la Inquisició".

És difícil apropiat-se al nostre passat sense topar amb la inquietant presència del Santo Oficio de la Inquisición.

Arrenquem tota la fullarasca de truculència de la historiografia antiinquisitorial i els additaments romàntics amb els que la retrata, per exemple, Eugenio Sue. No renunciem al grau de perplexitat que la seua història ens pot causar. Augmentem-la. Perquè la Inquisició espanyola fou un instrument del poder, que va desempenyar una funció política centralitzadora en "aquells regnes que pretenen tindre moltes llibertats i viuen com una república" (com deia un ambaixador venecià en temps de Felip II).

En paraules del Patriarca Ribera: "debaxo del cielo no parece que ay otro remedio mejor que el Santo Oficio para que se alcançen los buenos effectos de reducirlo todo a un rey, una ley, una fe".

Per aconseguir aquest fi calia recolzament popular. I certament, la Inquisició va gaudir d'una molt bona popularitat entre els valencians si fem cas a la bona impressió que causaven en els dietaristes de l'època, com Porcar, la multitudinària assistència als Autos de Fe.

Aquesta popularitat la va aconseguir a les nostres terres acaçant a minories marginades com els moriscos.

Entre 1562 i 1598, 2.143 moriscos i 752 morisques van ser processats pel Tribunal de la Inquisició de València. D'aquests 261 eren naturals o veïns de les comarques de Castelló i 87 de la Serra d'Espadà. Els moriscos representen el 89,69% dels encausats per la Inquisició en l'àmbit territorial en el que ens trobem.

Tota la geografia històrica de la Serra està present en els Llibres de causes i en les lletres remeses al Suprem Consell de la Inquisició. D'aquesta geografia destaca pel nombre de sentenciats: Betxí, seguit de la Vall d'Uixó, Onda, Artana, Tales, Almedíxer, Suera.

La representació gràfica de la repressió dels moriscos de la Serra d'Espadà per la Inquisició s'inicia de forma continuada en 1566 i es prolonga fins a 1625. Els màxims s'aconsegueixen en el decenni de 1571-1580, com resultat dels successos de la Vall d'Uixó de 1568.

No els atabale amb més xifres. Perquè avui aquí, en aquesta ermita de Santa Cristina d'Artana, els processos de la Inquisició ens serviran per comprendre un poc millor el món àrab a la Serra d'Espadà i la seua pervivència fins l'expulsió dels moriscos l'any 1609.

L'estiu de 1568, l'inquisidor Miranda visita la Serra d'Espadà. La toponímia que apareix en l'Edicte de Gràcia descobreix que l'inquisidor no ha deixat res a l'atzar. Cap lloc o llogaret per menut que siga li passa desapercebut.

Des d'una òptica actual i a quatre-cents trenta-un anys de distància, pareix com si la visita s'hagués organitzat tenint en compte els estudis interdisciplinaris de geografia i arqueologia històrica de la Serra d'Espadà realitzats des de finals de 1970, entre altres, pel professor Joan Mateu.

L'Edicte és un recull de la toponímia tribal i clànica anteriors a la conquesta. Dins d'un moment el professor Mateu ens descobrirà un hàbitat en què abunden els nuclis de població formats per distintes agrupacions d'alqueries andalusines i morisques.

Aquestes agrupacions guarden fortes similituds amb els barris de l'horta de Granada i les Alpujarras. Segons Bernard Vincent, que ha estudiat aquest tipus d'hàbitat, resulta temptador comparar aquests establiments de població amb les comunitats rurals berbers del Marroc, d'estructura idèntica. Al Marroc, cada aldea d'aquestes comunitats l'habita una família patriarcal que consta de deu o quinze llars considerades com descendents d'un mateix avantpassat. Aquest és el cas de les famílies dels Coraix (Quraysh), Halil (Khalid), Mançor (Mansur) a la Serra d'Espadà.

Els testimonis dels processos inquisitorials permeten aproximar-nos, sense excessives generalitzacions, a la grandària de les famílies i a la tipologia de les mateixes. El nombre de fills per matrimoni oscil·la entre 2 i 3. En 1568, a les filiacions recollides a l'Edicte de Gràcia la mitjana es situa en 3 fills. Però hi ha excepcions. Com si volguera contradir la lògica dels nombres, l'alfaquí Pedro Aman declara que és casat amb Nuceya, filla de l'alfaquí Chaupi, veïna d'Artesa, i amb ella no ha tingut cap fill. I que primer va ser casat amb Çoayra, filla d'un cert Zueyme, veïna de Benitandús, i tampoc va tindre fills amb ella, encara que té una filla bastarda que es diu Maria, de quinze anys, donzella que està en Benitandús a casa de Tarnani.

Poc sabem del comportament demogràfic dels valencians del cinc-cents. En el cas dels moriscos, la documentació inquisitorial confirma l'opinió d'una població amb una elevada fecunditat i una severa mortalitat no excessivament alta, sobretot entre els grups d'edat infantil i juvenil.

La representació gràfica de les sèries de bateigs dels “nous convertits de moro” estudiades per Ardit, confirmen esta bona salut demogràfica que escandalitzava el monjo de Monstserrat Sebastià d’Encinas: “Gran número que hay desta mala gente, que en muchas partes son ya más que los cristianos viejos y van todos a mucha priesa entrañando y arraigando en la tierra”.

Alguns estudis han explicat aquest creixement per les característiques del peculiar hàbitat morisc. Allunyats generalment de la costa i de les principals vies de comunicació, tant les malalties endèmiques com les epidèmiques van poder tindre una menor incidència a la muntanya morisca.

La documentació inquisitorial permet plantejar aquest major dinamisme demogràfic com resultat d’una forta immigració. Majoritàriament, tagarinos (moriscos aragonesos i catalans) o granadins, però, també, del nord d’Àfrica. Casos com els de l’alfaquí Juan de Guzmán, casat a Betxí amb Isabel de la Cruz; o el de Juan Baeça, casat en Castellnovo amb Catalina, entre altres molts, permeten plantejar que el transvasament de població entre el nord d’Àfrica i aquestes terres s’ha donat sempre. El cridaner dels casos ressenyats és que els dos són naturals de Fes i arriben ací per a casar-se, d’acord amb el pactat “quan eren infants” entre aquests dos famílies del Marroc i les morisques de Betxí i Castellnovo.

Però el que avui m’interessa destacar ací és el cas de la immigració a la Serra d’Espadà de moriscos aragonesos i granadins. És esta una immigració que respon a una política premeditada del que avui anomenem “neteja ètnica”.

En els casos dels tagarinos, voluntària, per por a les represàlies que podia prendre la Inquisició. En el cas de Granada com a conseqüència, sobretot, de la guerra de “terra cremada” amb la que s’ofega la revolta de les Alpujarras.

A l’estiu de 1559 els Inquisidors d’Aragó havien enviat tres familiar armats a Plasencia del Monte, una xicoteta localitat morisca, situada a poc més de 78 km al nord de Saragossa, amb el fi de detindre un alfaquí dit Juan Zamberel. Els cossos dels tres familiars es van descobrir esquarterats en un pou. No lluny es trobaven les despulles del comissari de la Inquisició que havia acompanyat els familiars. Quan es va conèixer la notícia una onada de pànic va córrer totes les comunitats morisques davant del que poguera fer en els propers mesos, i fins i tot anys, la Inquisició.

Des de 1540 els arrestos en massa de moriscos aragonesos no eren estranys. En els set Autos de Fe que es van realitzar a Saragossa entre 1540 i 1550, almenys 232 moriscos van ser condemnats.

El Tribunal de València fins a l’Acte de fe de 1567 no actuarà pública i massivament contra els moriscos. Des de 1528, en l’argot inquisitorial, el Tribunal de València havia “tirat la manta” sobre els moriscos i els seus senyors, d’acord amb allò que s’havia estipulat en l’edecte de gràcia d’aquell any.

Un bon exemple de què passava a València el tenien els moriscos aragonesos en Terol, i, sobre tot, en Gea d’Alfarrasí, que estaven sota la jurisdicció del Tribunal de la Inquisició de València.

Totes les rutes de fugida de moriscos en dificultats passaven per Gea d’Alfarracín. A mitjan camí entre Daroca i Sogorb, Gea era un oasi d’islam situat en un terreny erm i assotat pel cerç. En 1610, 2.083 refugiats als Alfacs eren veïns de Gea. Entre 1568 i 1609, la majoria dels seus veïns van aparèixer en alguns dels quinze Autos de Fe de la Inquisició de València. Tan sols un d’ells fou cremat a l’Auto de 1575 per haver continuat fent “ceremonias de moro cara a La Meca durante el tiempo de su prisión en este Santo Oficio”. L’únic pelegrinatge a La Meca d’un musulmà de la península del segle XVI va ser realitzat per un d’aquests vassalls del comte de Fuentes.

En 1580, la Inquisició confessava el seu fracàs en el cas de Gea: “Viven todos como a moros”.

Casos com els de Gea d’Albarrassín i les constants represàlies i persecucions a què van ser sotmeses les aljamas aragoneses va moure moltes famílies a emigrar cap a França o a dissimular-se dispersant-se entre les comunitats morisques valencianes. Molts van tindre èxit. Altres com el ferrer de Cirat Gabriel Maia o Francisco Reboll, Juan Álvarez, Juan Adiguen, Jaume Alemany, naturals d’Osca i veïns de Mascarell, no. Tots ells van aparèixer a l’Auto de Fe de 1566, per “relapsos” (reincidentes tornats a reconciliació).

El dia de Nadal de 1568 va nevar en Granada. Durant la nit una columna d’homes armats i vestits a la turca havia entrat a la ciutat. Aquella nit, mentre els cristians de Granada celebraven la seua festa, a la porta de l’Alcassaba es cridava als moriscos granadins a la insurrecció. Però els 180 homes amb turbants blancs turcs que van entrar en Granada no era cap avançada dels 8.000 turcs que el ric tintorer Faraig havia promès als notables de la moreria. En paraules dels dirigents de la moreria: era un exèrcit de “pacotilla reunido entre haraganes” de les Alpujarras. Els homes del marquès de Mondéjar els van dispersar amb facilitat. Però esta farsa va bastar per a incendiar les Alpujarras.

Fins a 1570 les Alpujarras van viure una guerra de guerrilles amb sagnants expedicions punitives i de “terra cremada” de l’exèrcit de Juan d’Àustria. Poblacions i aldees senceres van ser desplaçades i arrasades. 21.000 moriscs van perdre la vida. Els supervivents van ser venuts com a esclaus dispersats per Castella i València. Cecilia López fou una d’aquestes esclaves granadines comprades per moriscos valencians i alliberada al casar-se a Suera. A l’Auto de Fe de 1577 va ser penitenciada amb “vela y sogà” per fals testimoni.

D’acord amb les filiacions completes arreplegades per l’inquisidor Miranda, entre el 26 i 28 de juny de 1568, a Eslida, Aín, l’Alcúdia, Veo, Benitandús, Zaudón, Villazuleimen, Castro, Alfara, Fansara, l’Alcúdia de Fansara, Lleusa, la Mesquita i Artana, el tamany i estructura de la família morisca està formada, en la majoria dels casos, per quatre membres, seguida molt de prop per les de cinc a set membres. Predomina (igual que entre cristians) la família nuclear o elemental: la llar simple constituïda pels pares, amb fills o sense, o els viudos amb fills, seguida a molta distància de la família extensa, formada pels cònjuges in un o diversos parents (germans, oncles, iaïos...), que amb freqüència han donat els seus béns a canvi de la convivència. Les llars solitàries, sense estructura conjugal, o família múltiple són merament residuals.

Deixem per un moment la Serra i amb l’alfaquí Najar anem a Onda. És un viatge curt però interessant. Trenca molts dels tòpics que tradicionalment han caracteritzat el morisc com “aquella pobra gent” que “con una cama de ropa y diez libras de dinero se tenían por muy contentos y prósperos”.

Abans de mamprendre el camí, una advertència: el nostre company de viatge i aquells que trobarem a Onda són els més destacats de les aljames morisques. Uns pocs. Casos aïllats, difícilment generalitzables pel conjunt de la societat morisca.

La raó. De nou la concòrdia de 1528. Les detencions que du a terme la Inquisició fins a 1568 no es fan indiscriminadament o a l’atzar. Només s’actua “moderadamente” (“amb templança” segons terminologia inquisitorial). És a dir, només contra aquells amb capacitat de redimir els seus “pecats” pagant fortes multes.

La revolta de 1568 va fer que la tasca repressiva es convertira, de sobte, en més urgent i massiva, des de 1568 més del 68% dels moriscos processats seran llauradors.

Però avui estem en 1567. És dijous i hi ha mercat en la plaça de l'Almodí d'Onda. Pedro Aman ens obri la porta de la seua botiga de draps. Es diu en el Tribunal de la Inquisició que aquest botiguer d'Onda és un dels comerciants més important d'aquesta rodalia. És dels que el cronista Vicià, que ha visitat la vila d'Onda uns anys abans, considera "gente honrada y rica, por tener mucha contratación y estar esta villa en el medio entre la serranía y la Plana, a la qual acuden de ambas partes a comprar y vender y tratar de muchas cosas". En la seua botiga és freqüent trobar-se amb els mercaders i tractants moriscos i cristians més importants d'aquests indrets, i, inclús, del sud del país, l'Aragó i Castella.

Avui, segons l'informe de l'espia infiltrat per la Inquisició Miguel de Prades, estan Masquefet, Berrendo i Marriol, tots amb botiga oberta en el raval d'Onda; els tractants Obaydal, Oceyça i el seu nebot, Alí Pera de Suera; el "Marqués" de Benitandús i el mercaader Majar d'Artana, que és el que més parla.

Tots es consideren botiguers. Però, per tradició familiar són llauradors. Tots s'han especialitzat en l'abastament del mercat interior, al prohibir-se'ls des de 1530 l'aproximació a la costa. El seu tracte i comerç arriba fins als mercats i les fires d'Aragó i Castella. Deixen diners a crèdit. Inverteixen guanys en la compra de terra que exploten en arrendament i en l'arrendament de l'administració de drets senyorials i de delmes.

Esta elit econòmica va assumir, de fet, el paper directriu i mentor de les aljames. A la Plana, els Conde dominen la moreria de Castelló. A Borriol destaquen els Fusey. A Fansara els Berrendo són tractants de cavalleries. Els seus deutors es localitzen a l'Alcora, Lucena, Onda, Borriana o Nules. A Betxí els Malchich.

Des de 1595, Gaspar Malchich arrenda el lloc d'Artana per 28.000 sous anuals. El mateix any, les seues operacions creditícies a Nules, la Vilavella, Mascarell, Moncofa, Borriana i Vila-real ascendeixen a la quantitat de 8.220 sous. Malchich ciu amb ostentació a la moreria de València, on és propietari d'una casa valorada en 6000 sous. Joaquín Malchich és el polític de la família. Aventurer i donat a la conspiració, en 1604 és acusat de tractar a Toga amb turcs i hugonots i de mantindre correspondència amb Alger. Cerdán de Tallada el suposa capitost d'una avortada revolta en 1608, de la que poc sabem.

A la Vall d'Uixó, els Ayet, àlies Bolaix, d'Alfondegulla, es dediquen a la fabricació i comerç de sabó; els Bastante d'Atzeneta o Zeneta són terratinents amb fortes inversions en reialencs com el de Vila-real i els Sedech són propietaris de més de mil caps de bestiar cabrum.

Totes aquestes famílies, junt amb les d'Aman, chico de l'Alcúdia de Veo, Maçot de Veo, Jaranfa i Izquierdo de Sogorb tracten directament amb el Duc de Sogorb o l'Almirall d'Aragó i representen a les comunitats davant el virrei Benavente o dels bisbes.

És significatiu en aquest grup els llaços de parentiu que els uneixen. La nit del 6 de novembre de 1574, "los moriscos de Segorbe y de los lugares comarcanos han hecho muchos regocijos sobre la presa de la Goleta. Y en algunos lugares (Segorbe, Betxí, Mascarell, La Llosa, Paterna, Benaguasil) han arrastrado la estatua del Señor don Juan de Austria y hecho otras cosas en oprobio de nuestra Religión cristiana". Les investigacions fetes per la Inquisició d'aquests fets descobreix que aquests "aprobios" es van preparar a Sogorb, a la casa de Lorenzo Benaçar. Allí es van reunir els Ayet d'Alfondegulla, els Cherrin de Benaguasil, els Sedech de la Vall, els Najar d'Artana, els Izquierdo i així fins a catorze "destacados, los más alfaquies". Cherrin justifica la presència de tots ells a la seua casa dient-li a l'inquisidor que com a parents que eren estaven tots tractant el casament del seu fill amb la filla de Gaspar Izquierdo. La informació genealògica encetada per la Inquisició va confirmar aquesta afirmació.

El nivell de riquesa d'aquestes famílies no va passar-li desapercebuda a la Inquisició. Necessitada sempre de recursos econòmics, un informe a la Suprema descobreix amb tota la seua cruesa que a “estos se les podía imponer penas en más de dos mil ducados que los darán de buena gana porque no los echem en las galeras o los destierren”.

Entre 1568 i 1610, aquestes famílies van assegurar al Tribunal del Sant Ofici de València uns ingressos anuals que van oscil·lar entre 8.000 i 10.000 sous.

L'11 de setembre de 1563, l'inquisidor Sotomayor remet a la Suprema el testimoni del franciscà fra José de Cebrián. És aquest un extens informe sobre la formació islàmica que reben aquestes famílies en “tierra del duque de Segorbe, en un lugar que se dize Zaneta”.

Dos anys més tard, Gaspar Coscolla, mercader de Benigafull a la Vall d'Uixó, descobrix l'Inquisidor Bernardino Aguilera tots els llocs de la Serra i el seu entorn on se “viu en tot com a verdader moro”, s'ensenyà algaravia, es donen consells i es resolen dubtes i plets “como moros cual si estaran en Argel”, La llista és llarga: Veo, Suera, Fansara, Beniçaat, Atzeneta a la Vall d'Uixó, Soneja, Sogorb, Quartell, Gaibiel, Almedixer, Assuévar. I per Albalat s'estén cap a Muro.

De totes aquestes escoles destaquen les de Soneja, Adzeneta i, sobre tot la d'Alfondegulla. Totes a la Vall d'Uixó. Són estes veritables escoles coràniques on “venían a aprender el dicho alcorán y arávigo los moços muchachos de los dichos moriscos y venían y trayan allí otros muchachos de los dichos moriscos de fuera de la dicha valle para que fuesen enseñados”.

L'alfaquí Habdulmelinche, al llarg de la dècada de 1560, desenvolupa una intensa labor pedagògica i de proselitisme pro islàmic.

Tots els testimonis arreglats per la Inquisició sobre l'alfaquí Habdulmelinche el descriuen com persona capacitada (de grans coneixements), prudent, hàbil en el tracte, bon mestre, callat, honrat, sense recursos econòmics, treballador, acceptat per la comunitat i sobretot premiat per l'aljama, en este cas per les famílies més influents de la comunitat morisca, que li confien als seus fills perquè els forme en la tradició del Llibre.

El seu programa d'ensenyament respectava uns principis fixats per la tradició (shart), tot s'aprenia de memòria. Des del carrer s'escoltava, “una i cent vegades”, el que repetien els alumnes, com encara ocorre a Fes i altres llocs del món islàmic.

S'aprenia en àrab l'Alcorà, ritus i costums, el càlcul “útil en la vida de què compra i vende” i rudiments de pràctica jurídica. Però a la Serra d'Espadà en la dècada de 1560 s'aprenien també llegendes com la que anys més tard es va trobar entre papers escrits en àrab que amagava la morisca Àngela Indi de Benizahat a la Vall d'Uixó. És tota una literatura subversiva que parla de la derrota del rei d'Espanya a mans dels turcs i el restabliment de l'islam en estes terres.

“Se juntaron varios reyes de los moros y sujetaron el mundo y que los descendientes de moros en España se revelaron y havia grandes muertes y finalmente seran los moros vencedores y el Rey de los christianos de España con las tres partes de ella se aran moros y los demas seran abressados bivos...”

Aquest període de formació del futur dirigent de l'aljama acabava amb un examen davant d'una junta formada per tots els alfaquins, reunits a la casa de l'alumne.

En 1573, “se hizieron en dicha valle tres alfaquines. Es a saber: un hijo del dicho Homaymat Najar (de Artana), que no le sabe el nombre, y el otro del lugar de Zanete hijo de Yuçef Jarret, que tampoco no le sabe el nombre. Y para hazer estos alfaquines se juntaron los alfaquines de la vall y vinieron otros alfaquines de fuera de la valle en las dichas casas de sus padres. Y ha oydo el testigo a los mesmos moriscos que quando se

juntan los alfaquines y aquel que lo quiere ser les examinan. Si sabe ciertas partes del alcorán y hallándole abil le dan el parabien y hacen gran comida”.

No és desgavellat afirmar que des d'estes escoles coràniques i amb els consells, ensenyaments i contalles d'alfaquins com Habdulmeliche es propaga un cert messianisme irredemptista entre la població morisca valenciana.

En 1568, entre els moriscos, al menys entre els dirigents de la comunitat, hi havia un sentiment de que l'única solució a la “mala vida que se nos da” era la revolta.

El 21 de setembre de 1526, als cims de l'Espadà es rendeix al duc de Sogorb l'últim reducte de moriscos valencians revoltats d'arrel la legalització del bateig de ls moriscos fetes pels agermanats. D'això, en sap molt Josep Herrero, i el proper diumenge vostés ho coneixeran sobre el terreny. Ara aquí, tan sols vull cridar l'atenció sobre el fet que, després d'aquesta revolta, al llarg de quaranta anys, des del 1528, a canvi de manifestar el desig de conversió i del pagament de 50.000 ducats, la Inquisició no va actuar contra la població morisca valenciana, excepte en casos molt singularitzats.

Açò va permetre als moriscos mantenir la seua llengua, el dret a dur els seus vestits, a tenir cementeris propis, portar armes i la no-obligació de pagar contribucions específiques per la seua anterior condició musulmana. Els intents de variar aquesta situació, especialment els anys 1534 i 1545, no van ser més que mers intents.

Però des del 1562, tot s'estava transformant. Coincidint amb les friccions que el duc de Sogorb, en qualitat de virrei, va tindre amb la Inquisició per matèries de jurisdicció, es va iniciar una campanya de pressió envers els seus vassalls moriscos.

Al Consell Suprem de la Inquisició van començar a arribar les denúncies del que hom considerava escandalós: la permanència d'un gran nucli de gent formalment batejada com a cristiana que continua, però, practicant la seua religió islàmica.

Aquestes denúncies no tenien altra finalitat que la de servir d'estímul perquè des de la cort es pressionara en el sentit d'acabar amb la tolerància existent.

L'Inquisidor Gregorio de Miranda va venir al Tribunal de València l'any 1548. Entre aquesta data i la de la seua mort, l'any 1573, la seua postura vers el morisco va canviar des d'una intransigència radical a una actuació suau en base a mètodes de reconciliació i d'adoctrinament dels nous conversos.

Miranda és un home que sabia adaptar la seua opinió a la roda del temps. Amb l'arquebisbe Villanueva (1548-1565) va saber ser intolerant i intransigent. Comprensiu (“templado” diu la documentació) amb les greuges del braç militar de les Corts valencianes i les concòrdies dels bisbes, d'acord amb les directrius que arribaven de Roma i Madrid.

Per la qual cosa des del 1565, Miranda tenia fama entre els senyors dels moriscos de moderat i conciliador.

Els altres inquisidors valencians, com Aguilera i Sotomayor, no tenien la mà esquerra de Miranda. Quant tot apuntava a demostrar certa indiferència vers els moriscos, ells en febrer de 1563 i en abril de 1564 reivindicaven que la qüestió morisca fóra matèria purament inquisitorial.

En 1566, arriba a València un nou Inquisidor, Jerónimo Manrique. D'ençà la posició favorable a la intervenció inquisitorial s'imposa.

Jerónimo Manrique venia del tribunal de Múrcia. La Suprema el considerava home experimentat en la qüestió morisca. Miranda, el virrei, els bisbes i les Corts valencianes: Home que buscava un ràpid enlairament. Els moriscos: “mal hombre, y que mal aya quien lo ha hecho venir aquí, y que agora que havia quemado a Murcia y destruido aquella tierra era venido aquí a destruir esta...”.

Manrique va arribar a València amb l'ànim disposat a actuar obertament contra els moriscos, als que obertament considerava “herejes contumaces”...

Entre els anys 1566 i 1569 el posicionament del Tribunal de la Inquisició de València evers els moriscos oscil·larà entre la “templança” de Miranda i la “destrucción” de Manrique.

De la lectura dels informes i lletres enviats pels dos inquisidors a la Suprema es desprenen dues maneres de procedir-hi.

La primera seria l’actuació immediata front a un tema ocasional, generalment vinculat a un menyspreu a la institució o a algun dels seus membres. Sense generalitzar les qüestions. Buscant una solució que “no altere los ánimos” o desviant l’atenció sobre moriscos aragonesos o catalans que no eren vasalls de la noblesa valenciana.

La segona manera, i la més utilitzada des del 1566, es decantava per una repressió indiscriminada. El més multitudinària i pública possible. L’únic tracte que calia donar als moriscos i a tot aquell que entrebancara l’autoritat de la Inquisició, era una actuació similar a la que en el seu dia va seguir amb els jueus conversos.

Els processos oberts per l’inquisidor Manrique a Pedro Maymon del lloc de Castro a la Vall d’Uixó, per haver-se cartejat feia uns anys amb el soldà de Turquia i el rei d’Alger, oferint-li homes per a una revolta armada; a Machera de Sogorb, qui havia fet manifestacions poc respectuoses sobre la Trinitat, la qual provocaria la trama d’una conspiració per assassinar el frare de la cartoixa, que creien que havia denunciat el morisc pres, o a Nofre Çilim, alfaquí d’Almedíxer, acusat de ser “uno de los pilares de la morería del Reyno de València”, buscaven “despertar la consciencia” de Madrid.

L’1 de juliol la Suprema autoritza a que es processés als poderosos germans Benamir de Benalguasil. Qualifiquen a don Hernando y a don Cosme de Benamir com “tan buen moro como Mahoma”, malgrat que tots dos gaudien de privilegi reial i havien estat nomenats familiars de la Inquisició.

L’èxit d’aquesta política es pot mesurar pel nombre i qualitat dels moriscos valencians penitenciats en l’Auto de Fe del 1567: 41 moriscos sentenciats, dels quals deu eren els alfaquins més influents de tota la comunitat morisca.

Des del 1563 a la Serra d’Espadà es seguia amb interès i molt favorablement la potència del turc a Europa Central i les audàcies del basrberescos en la Mediterrània Occidental. Aquell any, les Penyes van ser testimoni mut de contactes amb turcs i hugonots per a un alçament que dirigiria Pedro Maymon.

L’Auto de Fe de l’estiu de 1567 enceta un temps en que calia fer realitat contalles i llegendes, com la que ja coneixem. Aií estava escrit als astres. D’ençà, a la Serra d’Espadà es viu temps d’agitació i conspiració, en els que sempre es parla d’ambaixades a Alger o a Constantinoble. I de les amenaces fetes per Soliman a Felip II: “Que el turco avia ynbiado a dezir al Rey de España que si el quemava aquin un moro queel quemaria alla veynte cristianos”.

En setembre de 1567, els més destacats de la comunitat s’apleguen a Onda i Veo tractant obertament d’un recolzament a una possible revolta per part del Turc, de la defensa que feien els seus senyors de les seues pretensions davant València, Madrid i Roma i del menyspreu que la noblesa sentia pel Tribunal de la Inquisició, representada amb els ducs de Sogorb negant-se a rebre l’inquisidor Manrique i tancant-li les portes de Sogorb.

Aquest clima d’intranquil·litat es va filtrar a Madrid. A finals d’any la Suprema va fer cas de les repetides advertències de Miranda. Calia “templança” per retornar la situació a la normalitat en que estaven els moriscos abans de les radicals actuacions de Manrique.

Miranda, d’acord amb els bisbes de Tortosa i Sogorb, aprofitant una de les seues freqüents malalties, va ajornar la visita de reconciliació i adoctrinament, que estava previst començar-la en terres del duc de Sogorb. Els moriscos van decidir trametre

ambaixades al rei i al papa, per plantejar-los la pretensió de no acceptar la seua condició de cristians per haver estat batejats a la força.

Una tranquil·litat relativa va tornar a les comunitats morisques del nord valencià en els primers mesos de l'any 1568. Tot anava relativament bé quan, inesperadament, el bisbe de Tortosa decideix visitar i evangelitzar la Vall d'Uixó.

Els esdeveniments de la Vall d'Uixó transcorren d'una manera ràpida. El 10 de maig el batlle convoca els notables i tracta de persuadir-los perquè no hi haja conflictes ja que tot passarà sense gaire transcendència, però una vegada els moriscos davant el bisbe i quan aquest els diu quina és la seua intenció, els notables es rebel·len i, el que és més sorprenent, diuen no parlar només per ells mateixos sinó per tots els moriscos del regne.

Clar i net li escopiren: “Que no querían ser christianos sino moros y que habían sido bautizados por fuerza”.

Per demostrar-li que no estaven disposats a transigir, les famílies es tanquen a les cases o s'escampen per la muntanya quan el bisbe intenta concentrar-los per ensenyar-los doctrina. Fins i tot, els més exaltats, el reben a pedrades.

La rebel·lió al bisbe era un fet provat. Es “desvergonzaron”, com diria la documentació. L'11 de maig, al dia següent de la revolta a la Vall d'Uixó, el bisbe de Tortosa escriu a l'inquisidor general informant-lo dels fets. L'escrit no té cap altra motivació que propiciar el fet que la Inquisició intervinga.

Miranda, qui sap la gravetat que l'incident té per a la seua política moderada i les repercussions que aquest mateix incident li pot ocasionar al duc de Sogorb pel fet de tractar-se d'un feu i vassalls seus, escriu dos dies després dels fets a l'inquisidor general una carta personal de pròpia mà, en la qual assenyala que el bisbe ha actuat d'una manera inconscient. En l'escrit afegeix la denúncia presentada per misser Tàrraga sobre l'almirall d'Aragó.

La denúncia contra don Sancho de Cardona era vella, de 1563, i molt greu: l'almirall d'Aragó havia recomanat que “fuese al Turco para procurar que este escribiese una carta a S.S. (el Papa) diciéndole, que pues él consentía que los cristianos viviesen como cristianos, que era razón que en la cristiandad dejasen vivir a los moros como moros...”. Això no era tot, també parlava de lo bo que seria una invasió d'hugonots per tal de llevar l'atenció dels moriscos.

Els Cardona en 1567 no eren uns desconeguts de la Inquisició. Allà per l'any 1526, la Inquisició ja els havia investigat per refusar que els seus vassalls foren batejats. L'any 1544, fra Bartolomé de los Ángeles va incrementar les proves contra ells. Els homes de l'almirall li van impedir batejar i predicar en terres dels Cardona.

La denúncia contra l'almirall d'Aragó, certament, apareix en el moment oportú. Es en un clar intent per part de Miranda de distraure l'atenció del duc de Sogorb, amb qui l'uneix forta amistat i “favores debidos”.

El mateix dia, el duc escriu també a l'inquisidor general una lletra exculpadora. En ella remet còpia de l'informe dels fets i que ha enviat al rei.

Aquestes dos lletres predisposen a l'Inquisidor General a favor de Miranda i del duc.

Quan arriben els informes de Manrique i Rojas sobre els fets esdevinguts en la Vall d'Uixó i l'escàndol que això suposa i les responsabilitats que en tot té el duc de Sogorb, la Suprema autoritza una intervenció dura de la Inquisició contra els moriscos que han encapçalat la revolta: Coscolla, Arrenda, Dihuit, Bastante, Ayet de la Vall, Choni de l'Algar, Marran de Sogorb, Najar d'Artana, Azir de Veo, Bermell i Duquet de Fanzara i aman d'Onda. S'aadverteix que no es toque al duc de Sogorb i que s'actue contra l'almirall d'Aragó.

Entre els moriscos empresonats hi ha homes del duc de Sogorb com Ayet, Aman o Najar. Tots ells eren ben conscients que en aquesta ocasió: “Todo es aire, nada va con nosotros”.

Certament, Najar tenia raó. Des de setembre de 1567, la Inquisició coneixia els noms d'aquells nobles disposats a ajudar els seus vassalls moriscos en la seua voluntat de romandre fidels a l'islam.

Aquests no només representaven les famílies més influents i poderoses de la noblesa valenciana, sinó que eren els senyors amb més vassalls moriscos en la zona septentrional del regne: el duc de Sogorb comptava amb la comunitat d'aquesta ciutat, la Vall d'Uixó i pobles de la Serra d'Eslida; l'almirall era senyor de Betxí; Centelles era baró d'Almedíxer; Borja era baró de Castellnovo, i, per últim, Vilarrasa era baró de Faura, en les rodalies de Sagunt, a més de gendre del senyor d'Estivella i nebot de Joan Llorens de Vilarrasa, governador de València i virrei interí en algunes ocasions.

Les informacions, testimonis i denúncies pacientment recollides per Manrique eren perfectes per a una cosa que, des de temps enrere, venia preparant la Inquisició, d'acord amb l'opinió donada per l'inquisidor Miranda al poc d'arribar aquest a València, allà per 1550: la forma d'acabar amb el problema morisc era doblegant el suport donat pels nobles als seus vassalls.

Els fets del 10 de maig del 1568 a la Vall d'Uixó seran el detonant perquè, aprofitant la conjuntura, s'arribe a processar i reprimir la noblesa.

El 24 de gener de 1569, la Suprema va ordenar l'empresonament de l'almirall d'Aragó.

Sancho de Cardona es convertí així en la víctima nobiliària que Manrique, seguint el consell de joventut de Miranda, havia buscat per domar o doblegar l'estament nobiliari valencià.

Cardona no era una víctima qualsevol. Es tractava d'un gran, el primer, al qui seguirien altres processos de nobles. En 1573 estan processats: en Francisco de Castellví, senyor de Carlet; en Luis de Pallàs i na Hierónima Blanes, senyors de Cortes; en Rodrigo Muñoz; en Francisco Carroz, senyor, senyor de Cirat; en Pedro Tallada, senyor de Novelda; en Baltasar de Montplau, senyor de Gestalgar; misser Carlos Doménec, governador del comte d'Aytóna; fra Jayme Veliys, abat de Vallidigna, i el canonge Asion.

El duc de Sogorb va aprendre la lliçó. D'ençà es va cupar de “apaciguar a sus vasallos”. Miranda va estar a punt de ser nomenat Bisbe de Sogorb, malauradament la mort li va arribar quan a Roma arribava el “placet”. A la Serra, “Todos están sosegados y no avrá ninguna revolución, ni alteraciones de aquí en adelante...”.

El crit de Najar, d'Aman i de Coscolla: “Moros somos y moros seremos”, quedava tan sols en crit. La Inquisició de València es va guanyar prestigi i, sobretot, “temor en los desta tierra”.

Estic segur que la major part de vostès inconscientment al llegir al tríptic d'aquestes jornades o al escoltar el mot Inquisició els ha vingut al cap imatges de tortures i fogueres.

La Inquisició espanyola, certament, va tindre molt d'això. Najar va acabar els seus dies penitenciat en galeres “al remo y sin sueldo”. Aman i Ayet van tindre més sort, com a Najar la Inquisició els va tornar a obrir procés, però el primer va poder fugir i el segon va morir abans de ser sentenciat. Malgrat això, l'efígie d'Aman fou cremada i la memòria d'Ayet esborrada.

Fins i tot, en la nostra memòria col·lectiva la Inquisició és un fet molt més terrible, ja que es va enquistar en la nostra societat i la marcà durant segles, tot convertint-se en follet i dimoni familiar quotidià.

El veritable mèrit de la Inquisició ha estat aconseguir que, generació rere generació, cresquérem entre la intolerància i la por.

La intolerància vers l'altre, el diferent. La por com a pedagogia del poder.

En això, el nostre és un temps que, malauradament, encara té moltes semblances amb el de Najar, Aman i tants altres.

Esperem que amb jornades com aquestes un dia no massa llunyà com el poeta Ausiàs March, puguem dir: "Per lo camí de mort é cercat vida".

Vicent Gil Vicent
Arinsal, agost, 1999